

## ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΒΙΑΣ

*Βία είναι η φτωχή λύση για κάθε πρόβλημα,  
που χρησιμοποιείται μόνο από μικρά παιδιά  
και από μεγάλα έθνη*

ΝΤΕΪΒΙΝΤ ΦΡΙΝΤΜΑΝ

*Η επιθετικότητα και η μη επιθετικότητα  
είναι τρόποι συμπεριφοράς που διδάσκονται*

ΑΣΛΕΥ ΜΟΝΤΑΓΝΙΟΥ

*H*

επιθετικότητα και η βία συνοδεύουν τον άνθρωπο από τα γεννοφάσκια του. Από τα πρώτα βήματα του Homo erectus, λένε οι βιολόγοι νεοδαρβινιστές. Από τον Κάιν και τον Άβελ μάς λέει η Γένεσις, το πρώτο βιβλίο της Βίβλου. Τι είναι αυτό που προκαλεί την επιθετικότητα και τη βία στον άνθρωπο είναι ένα θέμα πολύ πλατύ και έχουν δοθεί διάφορες απαντήσεις και ερμηνείες από τους ανθρωπολόγους, τους κοινωνιολόγους, τους ψυχαναλυτές και άλλους αναλυτές.

Ορισμένοι απ' αυτούς υποστήριξαν ότι η τάση αυτή είναι εγγεγραμμένη στα γονίδια του ανθρώπου, αφού ο άνθρωπος είναι ένας εξευγενισμένος απόγονος των πρωτεύοντων και των κατώτερων ζώων, όπου ανάμεσά τους ισχύει ο νόμος της ζούγκλας: ο θάνατός σου η ζωή μου, «ο αγώνας περί υπάρξεως», όπως τον ονόμασε ο Κάρολος Δαρβίνος.

Ο γνωστός ανθρωπολόγος-ηθολόγος Κόνραντ Λόρεντς, για παράδειγμα, διατύπωσε την *υδραυλική θεωρία της επιθετικότητας*, υποστηρίζοντας ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν έμφυτο ένστικτο να σκοτώνουν, μιαν έντονη δίψα για αίμα. Η θεωρία της έμφυτης επιθετικότητας αναπτύχθηκε ως προέκταση της θεωρίας του Φρόνιτ για τη μορτίβο, την επιθυμία του θανάτου. Αν όμως τα πράγματα είναι έτσι, τότε δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα ξεφύγουμε ποτέ στο μέλλον, πηγαίνοντας κόντρα στην ίδια μας τη φύση. Απ' την άλλη πλευρά, όμως, είναι γνωστό ότι η ζωική επιθετικότητα είναι περιορισμένη. Γίνεται για λόγους καθαρά βιολογικούς και αμυντικούς, όταν κάποιος εισβάλλει στον φυσικό χώρο των ζώων και νιώθουν ότι απειλούνται. Ιδίως τα νεογνά τους. Μπορεί να υπάρχει το ρητό του Χόμπς "homo homini lupus", αλλά οι λύκοι αναμεταξύ τους δεν είναι καθόλου επιθετικοί: είναι φιλικοί. Κάποιοι άλλοι παρατήρησαν ότι η στέρση ζωτικών φυσιολογικών και βιολογικών επιθυμιών του ανθρώπου, όπως της πείνας, της δίψας, του ύπνου, του σεξ κ.ά., κάνουν τους ανθρώπους επιθετικούς και βίαιους. Επίσης η πλήξη, η βαθιά ανία, η φυλάκιση, οι περιορισμοί της ελευθερίας προκαλούν επιθετικότητα. Αυτή είναι άλλωστε και η γενικά κρατούσα θεωρία ανάμεσα σε κοινωνιολόγους και ψυχολόγους. Η επιθετικότητα και η βία διαμορφώνονται από το κοινωνικό περιβάλλον, μέσα σ' αυτό και από διάφορους παράγοντες και ερεθίσματα.

Η βία έχει οριστεί ως μεγιστοποιημένο φαινόμενο επιθετικότητας. Ας πάρουμε για παράδειγμα την πιο γνωστή και καταστροφική εκδήλωση βίας: τον πόλεμο. Τι είναι αυτό ή αυτά που προκαλούν τον πόλεμο; Αν είναι ορθή η θεωρία της έμφυτης επιθετικότητας στον

άνθρωπο, θα έπρεπε να παρατηρούσαμε την έντονη επιθυμία των λαών για πολέμους. Επίσης θα βλέπαμε την επιθυμία για επιθετικότητα, βία και καταστροφή, να είναι γενικά περίπου η ίδια σ' όλα τα άτομα, σ' όλες τις εποχές, σ' όλες τις κοινωνίες. Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει. Είναι γνωστό ότι μέχρι σήμερα υπάρχουν πρωτόγονες φυλές που ζουν σ' έναν κόσμο φιλίας και ειρήνης, χωρίς βία και επιθετικότητα. Τέτοιες είναι οι φυλές των Ινδιάνων Ποέμπλο, οι Τασαδαίοι, οι Μιντανάο, οι Τόντας της νότιας Ινδίας, οι Χάντζας της Τανζανίας, οι Ιφαλούκ του Ειρηνικού, οι Φορέ της Νέας Γουινέας... και κάποιες φυλές πυγμαίων, όπου δεν υπάρχει εκμετάλλευση μεταξύ τους και παρουσιάζεται μεγάλη στοργή και ειρηνική εκπαίδευση στα μικρά τους. «Αυτά τα γεγονότα οδηγούν στο συμπέρασμα —λέει ο διάσημος ανθρωπολόγος Ασλεϋ Μόνταγνιου— ότι η επιθετικότητα και η μη επιθετικότητα είναι τρόποι συμπεριφοράς που διδάσκονται». Αν εξαιρέσουμε κάποιες περιορισμένες συγκρούσεις που γινόταν σε προϊστορικούς χρόνους για τη διεκδίκηση ζωτικού χώρου και τροφής, η ιστορία έχει να μας πει ότι οι πόλεμοι εμφανίστηκαν στη Μέση Ανατολή πριν από κάποιες χιλιάδες χρόνια (γύρω στο 3000 π.Χ.) με την εμφάνιση της πατριαρχικού τύπου δομής κοινωνιών, όταν σχηματίστηκαν κυβερνήσεις, εμφανίστηκαν πόλεις-κράτη, παρουσιάστηκε ο θεσμός της δουλείας, και, κυρίως, οι βασιλιάδες —αντιπρόσωποι θεού— που ταυτόχρονα ήταν και ιερείς (πατέτσι). Τότε επινοήθηκε και εφευρέθηκε ο πόλεμος για πρώτη φορά, γιατί τότε οι άνθρωποι είχαν τη δυνατότητα να εκμεταλλεύονται, να υποδουλώνουν και να ληστεύουν. Τότε εμφανίστηκαν και οι πρώτοι οργανωμένοι στρατοί.

Ακόμα, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι έχουν πολλά να μας πουν για το πώς οι κυβερνήσεις πείθουν τους λαούς ότι δέχονται επίθεση (γι' αυτό έχουν και Υπουργεία Άμυνας —ποτέ επίθεσης) και ότι είναι αναγκασμένοι να υπερασπιστούν τα ιερά και τα όσια και τη ζωή τους, την ιδιοκτησία και την ελευθερία τους. Ενώ, βέβαια, το μεγαλύτερο μέρος των πολέμων θα μπορούσε ν' αποφευχθεί με τη διπλωματική οδό, με την καλή θέληση και την αλληλοκατανόηση ή αλληλοϋποχώρηση. Εκ της υπερηφάνιας και η έρις. «Τα αίτια του πολέμου είναι τα ίδια με τα αίτια του

ανταγωνισμού ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα: απληστία, εριστική διάθεση και υπερηφάνεια ή επιθυμία για τροφή, γη, υλικά αγαθά, καύσιμα, εξουσία», θα μας πουν οι ιστορικοί Γουίλ και Άριελ Ντουράντ.

Ο Κωστής Παλαμάς, ο μεγάλος βάρδος της ελληνικής ποίησης, με δυό έξοχους στίχους του, έδωσε το στίγμα της πολεμοκαπηλείας των ισχυρών:

*“Δεν θέλουν πόλεμο οι λαοί / θέλουν της γης τη χάρη/  
με τα κλωρά τριαντάφυλλα και το ξανθό σιτάρι...”*

Το ότι η βία και ο πόλεμος μεταξύ των εθνών οφείλονται σε παράγοντες εξωγενείς, αποδεικνύεται και εκ του ότι στον 20<sup>ο</sup> αι. έχασαν τη ζωή τους 100.000.000 άνθρωποι από πολέμους! Μια αύξηση 500% σε σύγκριση, με τον προηγούμενο αιώνα. Είναι επίσης γνωστό ότι στη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αι. έχασαν τη ζωή τους σε πολέμους *τρεις φορές περισσότεροι άνθρωποι* από ό,τι σε όλους τους πολέμους που έγιναν από τον 1<sup>ο</sup> μ.Χ. αι.!. Γι' αυτό, όχι άδικα, ο 20<sup>ος</sup> αιώνας ονομάστηκε από κάποιον ιστορικό *“αιώνας του μίσους”*.

Νομίζω ότι δεν χρειάζεται να προχωρήσουμε περισσότερο. Η ανθρώπινη αντιδραστική επιθετικότητα και η βία, αν εξαιρέσουμε ψυχοπαθολογικές καταστάσεις (π.χ. σαδισμός), εμφανίζονται στον άνθρωπο, όταν απειλούνται ζωτικά του συμφέροντα, όταν νιώθει μια απειλή γι' αυτά τώρα ή στο μέλλον ή όταν του υποβάλουν την ιδέα, ότι απειλείται η ζωή του ή άλλα πολύτιμα αγαθά, οι αξίες και τα ιδανικά του (οι γονείς και συγγενείς, οι πρόγονοι, το κράτος, το έθνος, η θρησκεία, ο τόπος του).

Υπ' αυτήν την έννοια η ανθρώπινη βία είναι περισσότερο κοινωνιογενής. Άρα κατά κάποιον τρόπο ελέγξιμη. Και αυτό είναι το θέμα που εξετάζοντάς το, θα ήθελε κανείς να το ανατάμει για να αναζητήσει κάποιες πιθανές λύσεις.



Νομίζω ότι ήταν αναγκαία αυτή η μικρή ιστορικό-κοινωνική επισκόπηση για να φθάσουμε in media res στο θέμα μας. Στη σύγχρονη

βία. Διότι η σύγχρονη βία είναι προϊόν και μετεξέλιξη της παλιάς. Ο άνθρωπος είναι ιστορικό όν. Οι πρόγονοί του έζησαν χιλιάδες χρόνια πριν κι έρχεται στη ζωή φορτωμένος με αρχετυπικά στοιχεία· αλλά, κυρίως, ζει με κοινωνικές αδικίες, πιέσεις και διαστρεβλώσεις. «Οι άνθρωποι δημιουργούν πράγματι την ιστορία τους αλλά... κάτω από δεδομένες και επιβεβλημένες συνθήκες» (Καρλ Μαρξ). Ο σύγχρονος άνθρωπος ζει σ' ένα μολυσμένο από το παρελθόν βιολογικό, ηθικό και κοινωνικό περιβάλλον και προσθέτει σ' αυτό νέες μολυσματικές νόσους... Οι παράγοντες που ίσχυαν στο παρελθόν ισχύουν και σήμερα. «Εκ της καρδιάς προέρχονται πονηροί διαλογισμοί, φόννοι...», παρατήρησε κάποτε ο Ιησούς από τη Ναζαρέτ. Σήμερα όμως, παρατηρείται κατά γενική ομολογία μια έξαρση της επιθετικότητας και της βίας παγκοσμίως. Η επιθετικότητα αυτή δεν γνωρίζει ηλικία και φυλετικοκοινωνικά ή εθνικά όρια. Εκτός από την τρομοκρατία των φονταμενταλιστών Ισλαμιστών ή άλλων μεμονωμένων ομάδων —φρούτο παλιό αλλά με νέο περίβλημα—, ανησυχητικές διαστάσεις έχει λάβει η λεγόμενη ενδοοικογενειακή βία, με θύματα βέβαια τους πιο αδύναμους κρίκους, τις γυναίκες και τα παιδιά. Πού θα πρέπει να αποδώσει κανείς αυτήν την έξαρση;

Οι αναλυτές έρχονται με πληθώρα παρατηρήσεων, στοιχείων και επιχειρημάτων. Ορισμένοι παρατήρησαν αυξημένη επιθετικότητα σε άτομα με ασθένειες ψυχοσωματικές, όπως με όγκους στον εγκέφαλο, υπερέκκριση σεξουαλικών ορμονών, χαμηλό επίπεδο ζαχάρου και μη ελεγχόμενη χημεία του σώματος. Φάρμακα και έλεγχος ιατρικός είναι αναγκαίος για τέτοιου είδους άτομα, αν και με αμφίβολα πολλές φορές αποτελέσματα. Παρατηρήθηκε επίσης από ανθρωπολόγους και βιολόγους, ότι συνήθως οι άντρες είναι πιο επιθετικοί από τις γυναίκες έχοντας πιο βίαιες εκρήξεις συμπεριφοράς. Αυτό συμβαίνει συνήθως στη διάρκεια της εφηβείας, όταν οι ορμόνες τους ξεχειλίζουν και όταν βρίσκονται υπό στενοχώρια και ισχυρή πίεση.

Κάποιοι άλλοι υπέδειξαν ότι η αύξηση της σημερινής βίας οφείλεται στο είδος των τροφών που λαμβάνει ο σύγχρονος άνθρωπος,

ιδιαίτερα, βέβαια στις δυτικές κοινωνίες. Η κακή διατροφή του παιδιού στα πρώτα τρία χρόνια της ζωής (έλλειψη ψευδαργύρου, σιδήρου, πρωτεϊνών κ.λπ.) ενδέχεται να προκαλέσει συμπτώματα επιθετικότητας. Το φτωχό διαιτολόγιο ευθύνεται για τον χαμηλό δείκτη νοημοσύνης. Άνθρωποι που δεν τρώνε πρόγευμα, που καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες ζάχαρης (με τρία έως δεκαέξι μπουκάλια αεριούχων αναψυκτικών), που δεν τρώνε λαχανικά και υπερκαταναλώνουν καφεΐνη και αλκοόλ, γίνονται ιδιαίτερα ευερέθιστοι και επιρρεπείς στη βία. Προτείνουν λοιπόν οι ειδικοί, μαζί με κάποια άλλα μέτρα, ένα καλύτερο διαιτολόγιο χωρίς «άχρηστες ουσίες» και άσκηση, ως αντίδοτο.

Άλλοι ερευνητές επεσήμαναν ότι η επιθετικότητα διακρίτως φυλετικής προέλευσης είναι πιο εκτεταμένη σ' εκείνες τις τάξεις που βρίσκονται στο χαμηλότερο κοινωνικό επίπεδο. Ανάμεσα δηλαδή σε αμόρφωτους, περιθωριακούς, καταπιεσμένους, με λίγες χαρές στη ζωή. Τέτοια άτομα αναπτύσσουν μέσα τους μεγάλες ποσότητες οργής, που θέλουν κάπου να τη διοχετεύσουν για να βρουν διέξοδο... Έτσι γίνονται βίαια και επιθετικά, αντικοινωνικά και απροσάρμοστα, καταφεύγοντας σε εγκλήματα βίας.

Μεγάλη μερίδα ευθύνες στην έξαρση της σύγχρονης βίας ασφαλώς έχουν τα Μ.Μ.Ε. και κυρίως η τηλεόραση, η παντάνασσα θεά του παρόντος κόσμου. Οι εικόνες με βία, που προκαλούν σοκ, είναι ένα χαρακτηριστικό και σύννηθες φαινόμενο στις ταινίες. Η τρομολαγνεία περισσεύει σε πολλές απ' αυτές. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της «*τηλεοπτικής βίας*» πάνω στα παιδιά είναι ανυπολόγιστα. Σύμφωνα με μια έρευνα, παιδιά έως 18 ετών έχουν εκτεθεί σε 200.000 τηλεοπτικές σκηνές βίας και σε 40.000 δολοφονίες (ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 16/6/2006). Είναι απορίας άξιον λοιπόν, όταν η τρυφερή διάνοια του παιδιού νηπιόθεν διαμορφώνεται, βομβαρδιζόμενη με τέτοιες φοβερές σκηνές βίας, το ότι αυξάνεται η βία στη σύγχρονη κοινωνία; Το παιδί εθίζεται στην εικόνα της βίας, με αποτέλεσμα να τη θεωρεί ως μια συνηθισμένη ενέργεια και εκδήλωση, ένα μέσον εκτόνωσης σε ώρες έντασής του από τις ποικίλες πιέσεις που δέχεται. Σε μελέτες και έρευνες που υποβλήθηκαν παιδιά ηλικίας κάτω των 10 ετών, παρατη-

ρήθηκε ότι αυτά που δεν παρακολούθησαν τηλεοπτική βία για ένα μεγάλο διάστημα δύο ή τριών ετών, έγιναν σε κάποιους τομείς λιγότερο επιθετικά.

Οι βίαιοι γονείς βέβαια, με τις διαρκείς ασυμφωνίες και τις έριδές τους μέσα στην οικογένεια, αποτελούν ένα άλλο επικίνδυνο φυτώριο ανάπτυξης βίας και επιθετικότητας. Αν οι γονείς είναι βίαιοι αναμεταξύ τους, γιατί να μην γίνουν και τα βλαστάρια τους; Το μήλο πέφτει κάτω απ' τη μηλιά, βιολογικά αλλά και μιμητικά. Αναπτύσσεται έτσι, μια νοοτροπία που ρέπει στη βία. Η φοβερή κακοποίηση παιδιών από βίαιους γονείς η οποία βρίσκεται σε έξαρση στις ημέρες μας, δεν πρέπει επ' ουδενί να υποτιμηθεί. Όχι μόνο γιατί αναδεικνύει πόσο βίαιοι μπορεί να γίνουν γονείς που εξ ορισμού είναι και πρέπει να είναι φιλόστοργοι, αλλά και διότι είναι βέβαιο ότι και τα παιδιά αυτά θα γίνουν βίαια απέναντι σ' άλλους συνομήλικούς τους ή μη. Όπως επισημάνθηκε, ο *τρόμος* και ο *πανικός* από επικείμενους κινδύνους πάσης φύσεως (π.χ. ιοί, μολυσματικές ασθένειες) που διαδίδεται εύκολα και ανεύθυνα πολλές φορές στις σύγχρονες κοινωνίες, μπορούν να οδηγήσουν στη βία. Αυτός είναι ένας άλλος παράγοντας που δεν μπορεί να υποτιμηθεί ούτε πρέπει να παροραθεί.

Αυτή η επιθετικότητα, προερχόμενη από τους παραπάνω παράγοντες και όχι μόνο τελικά, έρχεται και κατοικοεδρεύει στην ψυχή του νέου ανθρώπου. Αυτή τον μεταλλάσσει. Τον μετατρέπει από πολιτισμένο όν, από φιλειρηνικό και φιλικό άτομο, σε βίαιο, απαιτητικό και επιθετικό πλάσμα, που θέλει να παίρνει κάθε τι που θέλει, όποτε το θέλει, αποβάλλοντας αυτόχρονα τις ορισμένες ηθικές και κοινωνικές του αναστολές. Ανατρέφουμε τα παιδιά μας σε μια κουλτούρα φορτισμένη με βία και μετά απορούμε γιατί τα άτομα, οι ομάδες και τα έθνη προτιμούν τα όπλα και τη γροθιά ως μέσα επίλυσης των διαφορών.

Ακόμη, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ζούμε σε μια κοινωνία που τείνει συνεχώς στην κατάρρευση και στην άρνηση των παραδοσιακών ηθικών κοινωνικών αξιών, όπως είναι ο αλληλοσεβασμός, η αξιοπρέπεια, η αλληλεγγύη κ.ά. Κάτι που κάνει τον άνθρωπο να χάνει την εσωτερική του αρμονία και ισορροπία (Έρικ Φρομ). Αυτό νομίζω έχει

τεράστια επίδραση σ' όλους μας. Οδηγεί στη γενική κρίση των συστημάτων —όπως την ονόμασε γνωστός ιστορικός. Κάποτε, οι άνθρωποι με πυξίδα τη συνειδήσή τους μόνο ήξεραν τι ήταν ηθικό και τι ανήθικο, τι ορθό και τι εσφαλμένο, τι δίκαιο και τι άδικο. Σήμερα παρατηρείται η τάση της σύγχυσης, της αναστροφής και της διαστροφής των εννοιών των πάντων, εν ονόματι της ελευθερίας και της απελευθέρωσης του ανθρώπου· απελευθέρωσης από καταναγκαστικούς μηχανισμούς αιώνων, προερχόμενους από την οικογένεια, τη θρησκεία, το κράτος, την πλουτοκρατία, το κατεστημένο κ.λπ. Η πλήρης απελευθέρωση, όμως, οδηγεί νομοτελειακά σε ηθική κατάρρευση, σε κρίση των θεσμών και σε μεγαλύτερη βία και επιθετικότητα, διότι αμβλύνεται έτσι σε διεθνή κλίμακα το αίσθημα του ορθού, του αγαθού και του δικαίου. Παράγεται αυτό που ο Κίρκεγκωρ προφητικά ονόμασε α-ηθικότητα.

Η ανοχή και η αίσθηση ατιμωρησίας που παρουσιάζονται στις σύγχρονες κοινωνίες συμβάλλουν επίσης τα μέγιστα στην αύξηση της βίας στις μέρες μας. Μαζί μ' αυτά, θα πρέπει να υπολογίσουμε και την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τα εμπόλεμα κράτη κρατούσαν δύο διεθνώς αποδεκτούς κανόνες: Οι άμαχοι δεν σκοτώνονται και κανένας δεν πρέπει να βασανίζεται. Σήμερα υιοθετείται η άποψη ότι είναι φυσικό οι άμαχοι να σκοτώνονται (παράπλευρες απώλειες γαρ), καθ' όσον η τεχνολογία σκοτώνει ψυχρά και απρόσωπα μ' ένα κουμπί. Ο δε βασανισμός είναι ο κανόνας, όχι η εξαίρεση.



Στη σημερινή ζούγκλα των εγωκεντρικών θωρακίσεων, όπου οι πόλεμοι βαφτίζονται ανθρωπιστικοί και οι τρομοκρατικές ενέργειες «θέλημα Θεού», όπου οι φονταμενταλισμοί αναβιώνουν και οι μιντιοκράτορες ευημερούν, δεν μπορεί να περιμένει κανείς θεαματικές βελτιώσεις στην έξαρση της σημερινής βίας. Κάποιες ενέσεις αισιοδοξίας μπορούν να προέλθουν μόνο με τη συστηματική εκπαίδευση των νέων για τη μη βία και την αξία της διαρκούς ειρήνης, με ορθά παρα-



δείγματα αλτρουισμού των μεγαλύτερων, με την αλλαγή νοοτροπίας σε πολλά θέματα, με τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών, με την οικονομική ενίσχυση και δικαιο-κατανομή εισοδήματος των ασθενέστερων τάξεων, με την αλλαγή καταφανώς αδίκων θεσμών κ.ά. Θα μπορούσαν να λεχθούν περισσότερα γύρω απ' το θέμα αυτό. Απλά ως πιθανές υποδείξεις. Προτιμώ να τελειώσω με μια εντυπωσιακή αποστροφή. Φαίνεται να μην έχει άμεση σχέση με το εξεταζόμενο θέμα, αλλά αν την καλοεξετάσει κανείς, νομίζω ότι έχει. Γι' αυτό και την παραθέτω. Λέγει, κάποιος ηθικολόγος:

«Αν πάρετε σαν σημείο αφετηρίας σας το ανθρώπινο πλάσμα σαν ανθρώπινο πλάσμα και τη σχέση του με τον κόσμο σαν ανθρώπινη σχέση, τότε δεν μπορείτε παρά να δώσετε μόνο αγάπη σ' αντάλλαγμα για την αγάπη, εμπιστοσύνη σαν αντάλλαγμα για την εμπιστοσύνη κ.λπ... Αν θέλετε να επηρεάζετε άλλους ανθρώπους, τότε οφέλετε να είστε ένα άτομο που ενθουσιάζει πηγαία και παρακινεί τους άλλους. Καθεμιά από τις σχέσεις σας με τους ανθρώπους —και με τη φύση— πρέπει να είναι μια ιδιαίτερη έκφραση της δικής σας αληθινής, ατομικής ζωής, ταιριαστή με το αντικείμενο των προθέσεών σας...». Και το όνομα του ηθικολόγου; Κάρολος Μαρξ!

